

تاریخ دریافت: ۹۸/۴/۱۵

تاریخ پذیرش: ۹۸/۶/۲

فصل نامه علمی - پژوهشی عصرآدینه

سال یازدهم، شماره ۲۵، بهار ۱۳۹۷

تحلیل گستردگی تضمین و استقبال از حافظ در دیوان شوق مهدی فیض کاشانی

مصطفی ورمزیار^۱

مرضیه ورمزیار^۲

چکیده

تضمین و استقبال دو صنعت ادبی در شعر است که شاعر شعر خود را بر سیاق شعر مشهوری می‌سراید و یا قطعاتی از آن را در شعر خود به کار می‌برد. فیض کاشانی در دیوان شوق مهدی به صورت گسترده از این دو صنعت بهره برده و غزلیات دیوان خود را براساس اشعار حافظ سروده است، این تحقیق با روش مقایسه و تحلیل محتوا، در پی کشف انگیزه فیض کاشانی از این کار است و براساس آنچه از دیوان شعری استنباط کرده این گسترگی خارج از سه مورد نیست. استفاده از محبوبیت حافظ برای ارائه معارف مهدوی، رهایی از وزن و قافیه و غرق شدن در معنا و عشق بازی با امام زمان علیه السلام و القای این همانی، معشوق حافظ با معشوق خودش، امام مهدی علیه السلام.

واژگان کلیدی

شعر مهدوی، حافظ، فیض کاشانی، تضمین و استقبال، انواع تضمین و استقبال، ظرفیت تضمین و استقبال در مهدویت.

۱. سطح چهار حوزه و عضو هیئت علمی مؤسسه آینده روشن (پژوهشکده مهدویت) قم (نویسنده مسئول)
(Mova277@yahoo.com).

۲. دانشجوی دکتری اخلاق اسلامی دانشگاه معارف اسلامی قم.

مقدمه

هنرو مضامین هنری از دیرباز در خدمت دین و معنویت بوده است و همواره هنرمندان متعهد و آئینی، با صرف بخشی از بضاعت خود در این راه، عشق معنوی را به نمایش گذاشته‌اند؛ این معنا در هنر مکتوب از نوع نثر، جلوه بیشتری داشته است؛ به گونه‌ای که سابقه شعر آئینی به معنای عام، به مقدار سابقه سرایندگی شعر است و تجلی دین و معنویت را در شعر هر شاعر متعهد و دینداری می‌توان مشاهده کرد. شعرای آئینی در هنگام سرایندگی شعر مقدس، از تمام ظرفیت هنرو ذوق خود در این راه بهره گرفته‌اند به گونه‌ای که در تمامی قالب‌های شعری و صناعات ادبی، می‌توان برای مضامین دینی و معنوی، نمونه ارائه کرد. یکی از این قالب‌ها تضمین و استقبال است.

تضمین

تضمین در لغت به معنی قرار دادن چیزی در میان و ضمن چیز دیگر است (تفتازانی، ۱۴۱۱ق: ۱۳۰) و در صناعت ادبی به قرار دادن مقداری از شعر دیگری خواه یک بیت و یا بیشتر از آن و یا مصراع و کمتر از آن در ضمن شعر گفته می‌شود (همو: ۳۱۰؛ شیرازی، ۱۴۲۲ق: ۳۱۴؛ همایی جلال الدین، ۱۳۸۹ش: ۱۴۱) البته گاهی بر تضمین بیت و بیشتر از بیت واژه «استعانت» و به تضمین مصراع و کمتر از مصراع، نام «ایداع» اطلاق می‌گردد. (تفتازانی، ۱۴۱۱ق: ۳۱۱؛ شیرازی، ۱۴۲۲ق: ۳۱۵)

تضمین در شعر با قرار دادن قرآن و حدیث در ضمن نثر و نظم که با واژه «اقتباس» شناخته می‌شود، متفاوت است. (تفتازانی، ۱۴۱۱ق: ۳۰۸) اگرچه برخی تضمین را عام پنداشته و بهره‌گیری از آیات و احادیث را نیز زیر مجموعه آن قرار داده‌اند. (رک: عبدی، علی، ۱۳۷۷ش)

این تضمین از این منظر که بهره‌گیری از سخن متکلم دیگری است زیر مجموعه «السرقات الشعرية» به معنی دزدی شعر قرار می‌گیرد (تفتازانی، ۱۴۱۱ق: ۳۰۱؛ شیرازی، ۱۴۲۲ق: ۳۱۳) و با مشهور و معروف بودن شعر مضمون و یا تذکر شاعر نسبت به این بهره‌گیری، از سرقه ادبی متمایز خواهد شد. (تفتازانی، ۱۴۱۱ق: ۳۱۰؛ همایی، ۱۳۸۹ش: ۱۴۱)

به تضمین با تصریح به نام شاعر «تضمین مصرح» و تضمین شعر معروفی که بی نیاز از معرفی شاعر باشد «تضمین مبهم» گفته می شود و اگر تضمین بجا و مناسب باشد، نه تنها عیب شعر و دزدی محسوب نخواهد شد بلکه یکی از جلوه های هنر شاعراست، و بر رونق شعر می افزاید. (احمدنژاد، ۱۳۹۸ ش: ج ۱، ۳۶۰۰)

البته در اصطلاح ادبیات عرب به بیت و یا مصرعی که معنای ناتمامی دارد و به وسیله ایات و مصرع های بعدی معنای آنها کامل می گردد نیز واژه تضمین اطلاق می شود (بغدادی، ۱۹۹۸ م: ج ۴، ۸۱؛ ج ۷، ۱۴۷؛ ج ۱۱، ۲۰۳؛ ابن منظور، ۱۴۰۵ ق: ج ۱۳، ۲۵۹؛ همایی، ۱۳۸۹ ش: ۱۴۱، پی نوشت ۱) و اختلاف بر سر این که تضمین در شعر عیب محسوب می گردد یا خیر مربوط به این معنا از تضمین است (بغدادی، ۱۹۹۸ م: ج ۷، ۱۴۷؛ ابن منظور، ۱۴۰۵ ق: ج ۱۳، ۲۵۹؛ زبیدی، ۱۴۱۴ ق: ج ۱، ۲۳۲؛ ج ۱۳، ۲۵۹؛ ج ۱۸، ۳۴۸)

استقبال

استقبال، در لغت به معنی رو آوردن و ضد استدبار و پشت کردن است (جوهری، ۱۴۰۷ ق: ج ۵، ۱۷۹۷؛ ابن منظور، ۱۴۰۵ ق: ج ۱۱، ۵۳۷) و استقبال کردن چیزی به این معنی است که آن را در پیش رو و مقابل صورت قرار دهد (ابن منظور، ۱۴۰۵ ق: ج ۱۱، ۵۳۷) واژه استقبال در ادبیات عرب کاربرد دیگری نیز دارد و بر زمان آینده و معنایی مخالف با گذشته و حال اطلاق می گردد. (ابن هشام الأنصاری، ۱۴۰۴ ق: ج ۱، ۹۵ و ۱۷۵؛ أسترابادی، ۱۳۹۵ ق: ج ۲، ۴۳؛ فاضل هندی، ۱۴۲۱ ق: ۲۳۸) که از این مقال خارج است.

استقبال در فنون بلاغت و صناعات ادبی به این معنی است که گوینده، شعری را از اساتید و بزرگان شعر، سرمشق خود قرار دهد و قافیه و وزن سروده وی را در نظم خود به کار گیرد (همایی، ۱۳۸۹ ش: ۲۵۱)، و ممکن است در موضوع نیز از وی پیروی کند، استقبال در ادب فارسی سابقه دیرین و رواج بسیار دارد و آن را «اقتفاء»، «اقتداء»، «تتبع» و «نظیره گوئی» نیز خوانده اند. (سعادت و دیگران، ۱۳۸۴ ش: ج ۱، ۳۷۴)

رابطه تضمین و استقبال

شاعر استقبال کننده برای این که این هنر را به رخ بکشد و اعلان کند، گاهی علاوه بر

پیروی کردن از قافیه و وزن، مقداری از شعر مبدأ، را در حد یک بیت و یا کمتر، در سروده خود تضمین می نماید از این رو می توان ادعا کرد که استقبال در بیشتر اوقات به همراه تضمین است؛ از این طرف نیز در قالب غزل، اگر شاعری یک بیت کامل و یا مصرع دوم را تضمین کرده باشد چاره ای ندارد جز این که تمامی غزل خود را با همان وزن و قافیه بسراید و در حقیقت استقبال کند؛ پس استقبال معمولاً تضمین را به همراه دارد اما تضمین، تنها در برخی موارد به استقبال می انجامد، و می توان رابطه تضمین و استقبال را از حیث منطقی عموم و خصوص من وجه دانست و بیشتر غزلیات فیض در شوق مهدی علاوه بر استقبال از حافظ دارای صنعت تضمین نیز هست.

حافظ شیرازی

خواجه شمس الدین محمد بن بهاء الدین محمد حافظ شیرازی شاعر و عارف قرن هشتم (۷۲۷-۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۴) (مرعشی، بی تا: ج ۱، ۱۹۲) است، طبع ادبی و قدرت شعری وی شهره خاص و عام است. (همان) از اشعار او تنها یک دیوان که حاوی بیش از پانصد غزل است بر جای مانده است، اشعار حافظ تأثیر به سزایی بر ادبیات پس از خود گذاشته است و کتاب های زیادی در زمینه حافظ پژوهی و شرح دیوان وی و ترجمه آن به زبان های مختلف به نگارش در آمده است؛ یک دسته از این نوشته جات، اشعاری است که به استقبال از غزلیات حافظ سروده شده و یا از غزل های وی تضمین کرده اند.

وی به خاطر تطابق شگفت انگیز تفعّال به دیوانش با حال متفعّال، به لسان الغیب مشهور شده است و در این زمینه نیز کتاب هایی نگاشته شده و حکایاتی نقل گردیده است. (حاجی خلیفه، بی تا: ج ۱، ۷۸۳) هم چنین به خاطر حفظ قرآن به قرائات مختلف، تخلص حافظ را برای خود برگزید:

عشقت رسد به فریاد گر خود بسان حافظ قرآن زبر بخوانی در چارده روایت
(حافظ، ۱۳۸۴ ش: ۷۷)

به گفته شیخ عباس قمی، و دیگران، حافظ از شاعران عارف شیعه است، (قمی، بی تا: ج ۲، ۱۶۷؛ مرعشی، بی تا: ج ۱، ۱۹۲) اگر چه برخی با شیعه بودن حافظ مخالفت کرده اند اما محبت وی به اهل بیت قابل انکار نیست و این معنی در غزلیات وی متجلی است. (صدر و دیگران، ۱۳۸۱ ش: ج ۶، ۲۴-۵)

برخی براین عقیده‌اند که مراد حافظ در اشعاری که به یار غائب، در پرده و یا سفر کرده می‌پردازد، انسان کامل، و قطب عالم امکان امام مهدی علیه السلام است. (معظمی مجتبی، ۱۳۸۰ ش: ۳۷-۳) البته خواجه در یک بیت به طور صریح از امام مهدی علیه السلام نام می‌برد:

کجاست صوفی دجال فعل ملحد شکل بگوبسوز که مهدی دین پناه رسید
(حافظ، ۱۳۸۴ ش: ۱۷۴)

فیض کاشانی

محمد بن شاه مرتضی بن محمود کاشانی مشهور به ملا محسن و ملقب به فیض، محدث، مفسر، فقیه، عارف، حکیم، شاعر و... قرن یازدهم هجری قمری است (۱۰۰۷-۱۰۹۱) (آقا بزرگ تهرانی، ۱۴۰۳ ق: ج ۱، ۵۳) وی شاگرد و داماد ملا صدرا شیرازی است و لقب فیض توسط ملا صدرا به او اعطا شد. (همو: ج ۹، ۸۵۲-۸۵۳)

مقام علمی فیض بر کسی از اهل فن پوشیده نیست، کاشانی بیش از صد عنوان کتاب تألیف کرده و سه مرحله فهرست تألیفات خود را به روزرسانی و منتشر کرده است. (همو: ۸۵۳)

فیض، دارای ذوق سرشار و قریحه شعری بوده و علاوه بر دواوین و مثنویات، بسیاری از کتاب‌های علمی خویش را نیز به صورت نظم تحریر کرده است.

دیوان اصلی وی با نام *گلزار قدس*، دیوانی بزرگ و کشکول مانند است که حاوی قصاید، غزلیات، رباعیات و سایر قالب‌های نظم است (همو: ۸۵۳، ۹۳۲، ۹۷۸؛ ج ۱۸، ۲۱۸) فیض از دیوان خود دو کتاب دیگر با نام‌های *شوق الجمال* و *شوق العشق* به عنوان منتخب، استخراج کرده است. (همو: ج ۱۴، ۲۴۷) هم‌چنین دیوان شوق مهدی که به صورت مستقل بررسی خواهد شد از جمله دیوان‌های فیض محسوب می‌گردد.

کتاب‌هایی نظیر *سلسیل*، *لب لباب*، *تسنیم*، *تنفیس الهموم* و *دهر آشوب* نیز از مثنویات اوست. (همو: ج ۴، ۱۸۱، ۴۵۹؛ ج ۸، ۲۸۲؛ ج ۹، ۸۵۳؛ ج ۱۲، ۲۱۵؛ ج ۱۸، ۲۹۰؛ ج ۱۹، ۱۴۳، ۲۱۰)

علاوه بر دیوان‌ها و مثنویات، فیض با استفاده از طبع ادبی خود موضوعات مختلفی را به نظم درآورده است:

در عقاید اسلامی کتاب‌هایی نظیر *نمونه اشعار اهل العرفان* با هفتاد غزل در توحید (همو: ج ۲، ۴۰۳)، *الکلمات المصونة* هشتصد بیت در توحید (همو: ج ۱۸، ۱۱۹)، *الأربعون حديثاً* نزدیک به سه هزار و سیصد بیت در مناقب أمير المؤمنين عليه السلام (همو: ج ۱، ۴۲۴؛ ج ۲۲، ۳۲۲)، *تنوير المذهب* در سه هزار بیت (همو: ج ۴، ۴۷۱)، *الکلمات الطريفة* در هزار بیت (همو: ج ۱۸، ۱۱۶)، *مرآة الآخرة* در نهصد بیت (همو: ج ۲۰، ۲۵۹-۲۶۰)، *تسهيل السبيل في الحجة* در نهصد بیت (همو: ج ۴، ۱۸۲)، *رأه صواب* در پانصد بیت (همو: ج ۱۰، ۶۴) و کتاب *اللباب يالباب الكلام* در دویست بیت (همو: ج ۱۸، ۲۷۸) به نگارش در آورده است.

در احکام و آداب، کتاب‌هایی مانند *معتمصم الشيعة في أحكام الشريعة* با هفده هزار بیت (همو: ج ۲۱، ۲۱۰)، *أبواب الجنان* در پانصد بیت، (همو: ج ۱، ۷۷)، *ترجمة الطهارة* در دویست و هشتاد بیت (همو: ج ۴، ۱۱۵)، *ترجمة الصلاة* در چهارصد و پنجاه بیت، (همو: ۱۱۴) *ترجمة الصيام* در سیصد بیت، (همو) *ترجمة الزكاة* در صد و شصت بیت (همو: ۱۰۶) و *ترجمة الحج* با سیصد بیت (همو: ۹۶) توسط وی نوشته شده است.

در اخلاق، دعا، اوراد و اذکار، عرفان و مراحل سیر و سلوک کتاب‌هایی با نام‌های *أنوار الحکمة* مختصری از کتاب *علم اليقين* در شش هزار بیت (همو: ج ۲، ۴۲۵)، *منتخب مکاتیب قطب الدین بن محیی* در چهار هزار بیت (همو: ج ۲۲، ۴۳۸)، *الکلمات المکنونة* در چهار هزار بیت (همو: ج ۱۸، ۱۱۹)، *الثنائي* و *يا الدرة الفاخرة* به عنوان *منتخبی از الکلمات المکنونة* با هزار و ششصد و چهل و پنج بیت و *الکلمات الرائقة* به عنوان *منتخب الثنائي* در هفتصد و پنجاه بیت (همو: ۱۱۹-۱۲۰)، *منتخب رسائل اخوان الصفا* در دو هزار بیت (همو: ج ۲۲، ۴۰۶)، *التطهير* (منتخب النخبة الفقهية) در پانصد بیت (همو: ج ۴، ۲۰۱)، *فريضة الضراعة* در پانصد بیت (همو: ج ۱۰، ۳۰)، *الرفع والدفع* در چهارصد و بیست بیت (همو: ج ۱۱، ۲۴۵)، *المشواق الأذکار* در سیصد و چهل بیت (همو: ج ۲۱، ۶۷-۶۸)، *الأذکار المهمة* (تلخیص کتاب خلاصة (همو: ج ۱۸، ۱۱۵)، *آئینه شاهی* (منتخب کتاب دیگرش با نام *ضیاء القلب*) در سیصد بیت (همو: ج ۱، ۵۳)، *جلاء العیون* با دویست بیت (همو: ج ۵، ۱۲۵) و *ألفت نامه وآب زلال* بدون اشاره به تعداد اشعار (همو: ج ۲، ۲۹۳؛ ج ۹، ۲۶) را به رشته تحریر در آورده است.

وی در کیهان‌شناسی نیز کتاب‌های *تشریح العالم* با سه هزار بیت (همو: ج ۴، ۱۸۸-۱۸۹)

۱۸۹) غنیة الأنام و یا من لا یحضره التقویم در هفتصد بیت (همو: ج ۱۶، ۶۵) را نگاشته است. هم چنین در سایر مباحث علمی کتاب‌هایی از جمله الفرائد ذات الفوائد با دویست و هشتاد بیت (همو: ج ۱۶، ۱۳۵)، و کتاب وصف الخیل نزدیک به دویست بیت (همو: ج ۲۵، ۹۸) از آثار فیض به شمار می‌آیند.

این حجم از سرایندگی، حاکی از ذوق سرشار و طبع ادبی و مقام شعری فیض است.

دیوان شوق مهدی

فیض کاشانی درباره ظهور امام زمان عجل الله تعالی فرجه و اظهار ارادت به آن جناب، دیوانی با نام شوق مهدی نگاشته که در آن صد و پنجاه غزل به زبان فارسی در این معنی سروده است، این تعداد از غزلیات در نسخه‌ای که با مقدمه ناصری دولت آبادی به چاپ رسیده مشاهده می‌شود، اما آقا بزرگ تهرانی پس از معرفی کتاب و استناد آن به فیض، می‌فرماید: این کتاب را در کتاب‌خانه مولی محمد علی خوانساری در نجف اشرف دیدم، و دارای حدود شصت غزل بود و با این مقدمه آغاز شده بود که:

منت خدای را عزوجل که نخست خلیفه بجهة خلق تعیین فرمود... (همو: ج ۱۴، ۲۴۷) در حالی که در نسخه چاپ شده با مقدمه ناصری دولت آبادی این مقدمه به چشم نمی‌خورد.

از برخی اشعار فیض در دیوان شوق مهدی چنین برمی‌آید که فیض این غزل‌ها را در سنین تکامل و پیری سروده است مانند:

اگر آن نائب رحمان زدم باز آید	عمر بگذشته به پیرانه سرم باز آید
دارم امید خدایا که کنی تأخیری	در اجل تا به سرم تاج سرم باز آید

(فیض کاشانی، ۱۳۸۲ ش: ۴۳)

هر چند پیرو خسته دل و ناتوان شدم	هر گه که یاد روی تو کردم جوان شدم
----------------------------------	-----------------------------------

(همو: ۹۹)

عصر ظهور حضرت او خواهم از خدا	پیرانه سر هوای جوانیست بر سرم
-------------------------------	-------------------------------

(همو: ۱۰۱)

خسروا پیرانه سرفیضت جوانی می‌کند	بر امید عفو جان بخش گنه فرسای تو
----------------------------------	----------------------------------

(همو: ۱۱۱)

و بین اشعار یک شاعر در سن جوانی و پیری تفاوت زیادی در رعایت قواعد، پختگی و اثرگذاری است و دیوان شوق مهدی از چنین عالمی در این سن نگاشته شده، هم چنین با مطالبی که فیض در کتاب *المشوق* درباره هنر شعر بیان کرده، است و این حجم وسیع از نوشته جات در قالب نظم که گزارشی از آن داده شد؛ همه حکایت از توانایی کم نظیر فیض در سرودن اشعار در فنون مختلف و با زبان فارسی و عربی و ملمع (فارسی و عربی ممزوج) دارد، با این وصف چرا فیض در بیان ارادت خویش به ساحت امام زمانش، به سراغ استقبال و تضمین گسترده از حافظ می رود؟

گسترده‌گی تضمین و استقبال فیض از حافظ

با بررسی غزل به غزل دیوان شوق مهدی و مقایسه آن با دیوان حافظ این نتیجه به دست آمد که فیض صد و چهل مورد از مجموعه صد و پنجاه غزل شوق مهدی را به استقبال از دیوان حافظ سروده و تقریباً در تمامی آنها این استقبال با تضمین بیت و یا مصرعای از غزل حافظ همراه است، و نتیجه این پژوهش حاکی از گسترده‌گی تضمین و استقبال فیض از حافظ است؛ خود جناب فیض نیز در چند موضع از غزلیات شوق مهدی به این مهم اشاره کرده است:

زیمین شعر تو زینت گرفت دفتر ما جزای خیر دهادت خدا ز ما حافظ
ز نظم دلکش اشعار هم چو سحر حلال جمال داد سخن های فیض را حافظ
(همو: ۸۱)

فیض از حافظ شیراز گرفت این ابیات در غم هجرتومی خوانم و خون می بارم
(همو: ۹۷)

حدیث آرزومندی که ثبتش کرد فیض این جا بود ارواح اشعاری که حافظ داد تلقینم
(همو: ۹۹)

در جای دیگر فیض بر استفاده از صنعت تضمین نیز تصریح می کند:

حافظ این ابیات گفت و فیض در تضمین آن

مشورت با عقل کرد المستشار مؤتمن

(همو: ۱۰۸)

هم چنین رابطه غزلیات حافظ را با اشعار خود، رابطه مادر و فرزندی بیان می دارد:

میان گفته‌های فیض و نظم حافظ شیراز

نگنجد نسبت دیگر مگرائی و فرزند

(همو: ۱۲۰)

بررسی انگیزه فیض

استقبال و تضمین، هنرنامه‌ی شاعر و اعلان توانمندی اوست و تضمین و استقبال حافظ از سعدی، نیز نشان توانایی اوست اما برخی این دیدگاه را نپذیرفته و براین باورند که اشعار استقبالیه عمدتاً برای سرمشق دهی به شعرای نوپا کاربرد دارد و نمی‌توان آنها را شعری جدی و خلاق محسوب کرد زیرا فرایند آفرینش شعر ناخودآگاه است در حالی که مبنای استقبالیه‌ها بر تصمیم و اراده قبلی است، هم‌چنین در اشعار استقبالی، به جای آن‌که شاعر کلمات را پیش ببرد، اغلب وزن و قافیه و کلمات، شاعر را در مسیر معینی پیش می‌برند و ذهن مستقیلاً را به سمت و سوی خاصی هدایت می‌نمایند و شاعر استقبالیه پرداز نمی‌تواند خود را از سیطره شعر اصلی رهایی دهد؛^۱ با این وجود چرا جناب فیض با آن قدرت شعری و طبع ادبی در اظهار ارادت به امام زمان علیه السلام از صنعت استقبال و تضمین بهره گرفته است؟

تحلیل یکم: استفاده از محبوبیت حافظ برای ارائه معارف مهدوی

غزلیات زیبای حافظ در فرهنگ فارسی جای خود را باز کرده و کمتر فارس‌زبانی را می‌توان یافت که مقداری از اشعار او را در ذهن نداشته باشد و این تأثیرگذاری طبع لطیف حافظ، به حدی است که اشعار هم وزن و با رنگ و بوی غزل حافظ نیز برای افراد جذاب خواهد بود؛ به ویژه زمانی که شاعریت و یا مصرعی از حافظ را نیز در شعر خود تضمین کرده باشد.

فیض کاشانی به عنوان یک دانشمند بزرگ شیعی و شخص دغدغه‌مند برای تبلیغ و نشر معارف مهدوی و ایجاد شوق عمومی نسبت به امام زمان علیه السلام در راستای این رسالت و اثرگذاری غزلیاتش در جان‌ها از شهرت، محبوبیت و ظرفیت کم‌نظیر حافظ بهره برده و اشعار شوق مهدی را با استقبال از غزل حافظ و تضمین آن سروده است؛ و این مهم‌ترین

۱. ر. ک: امیرعلوی، وبلاگ اسپریجو/ amiralavi.persianblog.ir، ۱۴/۰۵/۱۳۹۸ ش.

انگیزه فیض از این کار است؛ وی در ضمن غزلیات خود به این بهره‌گیری تصریح کرده و حافظ را دعا می‌کند:

چه داری از غزلیات نوییاری و بخوان که شعرتوست فرح بخش و جان‌فزا
 زمین شعرتوزینت گرفت دفترما جزای خیردهادت خدا ز ما حافظ
 ز نظم دلکش اشعار هم‌چو سحر حلال جمال داد سخن‌های فیض را حافظ

(همو: ۸۱)

هم‌چنین در دیوان خود از اثرگذاری شعر حافظ سخن گفته تا آن‌جا که توانایی دارد عالمی را تحت تأثیر قرار داده و بگریاند:

چند بیتی حافظ شیراز این‌جا گفته است گریخوانم عالمی را زان بگریانم چو شمع

(همو: ۸۲)

و این تضمین و استقبال از حافظ را کاری خردمندانه می‌شمارد:

حافظ این ایات گفت و فیض در تضمین آن مشورت با عقل کرد المستشار مؤتمن

(همو: ۱۰۸)

و به حق هم بهره‌گیری از محبوبیت و هنر حافظ برای ارائه مفاهیم والای مهدویت، کاری خردمندانه و هوش‌مندانه است؛ و بایسته است مهدی‌سرایان از امثال فیض الگوگیری کرده و از این شیوه برای بیان معارف مهدوی بهره ببرند.

تحلیل دوم: رهایی از وزن و قافیه و غرق شدن در معنا و عشق بازی با امام زمان علیه السلام

استقبال از شاعری دیگر، گرچه شاعر را در وزن و قافیه محدود می‌کند اما تکلیف وی را نسبت به این دوروشن کرده و او را از این دغدغه رها می‌کند و شاعر می‌تواند به جای جست‌وجو در پی قافیه، بر روی مفاهیم، معانی و حس و حال، متمرکز شود، به ویژه زمانی که شعر مبدأ از شهرت و محبوبیت برخوردار است این حس و حال دو چندان خواهد شد؛ فیض نیز در شوق مهدی برای غرق شدن در حس و حال شعرو به گفته خودش ساز و نوا با غزلیات حافظ از صنعت استقبال استفاده کرده است.

کی بود نعره زنان در قدمش از سر شوق دست و تیغی بگشاییم و غزایی بکنیم
 تا توان فیض ز حافظ سخنی پیدا کن تا به قول و غزلش ساز و نوایی بکنیم

(همو: ۹۵)

و حس و حال درونی خود را با حال حافظ در فراق و هجران معشوق، پیوند داده و در جدا افتادگی از امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف بیان می‌دارد:

برای مهدی هادی بخوان شأن فراق سرود حافظ شیراز در بیان فراق
(همو: ۸۶)

فیض از حافظ شیراز گرفت این ایات در غم هجر تو می‌خوانم و خون می‌بارم
(همو: ۹۷)

و با همسرایی با حافظ می‌خواهد بر درد جدایی تسکینی بیابد:
گراز روش حافظ و قرآن به درآیی هر ره که روی باز پیشیمان به درآیی
بردار سرودی ز کلامش طرب‌انگیز شاید دمی از غصه هجران به درآیی
(همو: ۱۲۰)

تحلیل سوم: القای تطبیق معشوق حافظ با امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف

حافظ در دیوان خود، تنها در یک بیت به طور صریح نام امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف را می‌برد:
کجاست صوفی دجال فعل ملحد شکل بگوبسوز که مهدی دین پناه رسید
(حافظ، ۱۳۸۴ ش: ۱۷۴)

اما برخی براین باورند که بیشتر مواردی که حافظ از معشوق سخن می‌گوید به ویژه در اشعاری که به درد فراق، یار غائب، در پرده و یا سفر کرده می‌پردازد، مرادش انسان کامل، و قطب عالم امکان امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف است. (معظمی مجتبی، ۱۳۸۰ ش: ۳۷-۴۳).
فیض کاشانی اگرچه در دو جا از دیوانش ولودر حد احتمال، بیان می‌کند که اشعار حافظ در مورد شخصی غیر از امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف است.

حافظ ار این سخنان گفت برای دگری فیض خواندش ز برای تو و گفت آن توباد
پادشاهان جهان جمله گدای در تو هر که را هر که کند مدح همه زان توباد
(فیض کاشانی، ۱۳۸۲ ش: ۶۶)

کس ز غم فراق تو اشک نریخت همچو فیض
کس به هوای وصل تو شعر ننگفت بدین نمط
حافظ خوش غزل سرود این دو سه بیت بهر غیر
در حق بندگان تو گشت درست این غلط

(همو: ۸۰-۸۱)

اما بدش نمی آید که به خواننده این نکته را القاء کند که مراد و معشوق و منظور حافظ هم، امام زمان علیه السلام است:

آرم ای مولای من یک قطره از دریای تو گفته گویا حافظ این ابیات در سودای تو
ای قبابی پادشاهی راست بر بالای تو زینت تاج و نگین از گوهر والای تو
(همو: ۱۱۱)

حافظ چه خوب گفتست این هشت بیت این جا
مانا که آمدست آن در وصف تو کماهی
کلک تو بارک الله بر ملک دین گشاده
صد چشمه آب حیوان از قطره سیاهی
براهر من نتابد انوار اسم اعظم
ملک آن توست و خاتم، فرمای هر چه خواهی
(همو: ۱۲۴)

و سروده های خویش را نیز بر اثر تلقین حافظ می شمارد:
جهان فانی و باقی فدای آل پیغمبر
طفیل نور ایشان است هر چیزی که می بینم
حدیث آرزومندی که ثبتش کرد فیض این جا
بود ارواح اشعاری که حافظ داد تلقینم
(همو: ۹۹)

و بیان می دارد که رابطه اشعارش با غزل حافظ رابطه مادر و فرزند است که هر دو زائیده یک نسل و دغدغه مند یک هدف هستند و تنها تاریخ است که یکی را بردیگری مقدم می دارد.

میان گفته های فیض و نظم حافظ شیراز نگنجد نسبت دیگر مگر اتمی و فرزندی
(همو: ۱۲۰)

و در این معنی تا آن جا پیش می‌رود که با حافظ در عشق بازی رقابت کرده و اخلاص خود را بیش از حافظ می‌داند.

راهم مزن به وصف زلال خضر که من از جام آل، جرعه کش حوض کوثرم
اخلاص فیض هست ز حافظ زیادت حقاً بدین گوا هست خداوند داورم
(همو: ۱۰۲)

نتیجه‌گیری

فیض کاشانی به عنوان ادیب و دانشمند بزرگ شیعی برای بیان ارادت خود به ساحت مقدس امام زمان علیه السلام به استقبال و تضمین از غزلیات حافظ رو می‌آورد با این که وی توانایی سرودن اشعار جدید با وزن و قافیه مستقل را نیز دارد، از بررسی دیوان شوق مهدی به دست آمد که مهم‌ترین انگیزه فیض از این تضمین و استقبال، بهره‌برداری از شهرت و محبوبیت حافظ برای ترویج و تبلیغ معارف مهدویت است اگرچه دارای انگیزه‌های دیگری نظیر رهایی از وزن و قافیه و غرق شدن در معنا و عشق بازی با امام زمان علیه السلام، و القای تطبیق و این همانی معشوق حافظ با امام مهدی علیه السلام نیز هست؛ و این کار فیض، یعنی بهره‌گیری از ظرفیت تضمین و استقبال برای تبیین و ترویج معارف مهدویت، الگوی مناسبی برای هنروران این عرصه به شمار می‌آید.

منابع

- آقا بزرگ تهرانی، *الذریعة*، بیروت، دارالأضواء، سوم، ۱۴۰۳ ق.
- ابن منظور، *لسان العرب*، قم، نشر آداب حوزه، ۱۴۰۵ ق.
- ابن هشام الأنصاری، *مغنی اللیب*، تحقیق: محمد محیی الدین عبدالحمید، قم، کتابخانه آیه الله العظمی مرعشی نجفی، ۱۴۰۴ ق.
- احمد نژاد، کامل، *دانشنامه جهان اسلام*، بنیاد دائرة المعارف اسلامی، سایت کتابخانه مدرسه فقاها، ۵۵۰۶، ۱۳۹۸ ش.
- أسترابادی، رضی الدین، *شرح الرضی علی الکافیة*، تصحیح وتعلیق: یوسف حسن عمر، تهران، مؤسسة الصادق، ۱۳۹۵ ق.
- بغدادی، خزانه الأدب، *دارالکتب العلمیة*، بیروت، بی نا، اول، ۱۹۹۸ م.
- تفتازانی، سعدالدین، *مختصر المعانی*، قم، قدس، اول، ۱۴۱۱ ق.
- جوهری، *الصحاح*، تحقیق: أحمد عبدالغفور العطار، بیروت، دارالعلم للملایین، چهارم، ۱۴۰۷ ق.
- حاجی خلیفة، *كشف الظنون*، بیروت، دار إحياء التراث العربی، بی تا.
- حافظ شیرازی، شمس الدین محمد، *دیوان حافظ*، تهران، پیمان، اول، ۱۳۸۴ ش.
- زبیدی، *تاج العروس*، تحقیق، علی شیری، بیروت، دارالفکر، ۱۴۱۴ ق.
- سعادت، اسماعیل، *ذاکر الحسینی محسن*، *دانش نامه زبان و ادب فارسی*، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، اول، ۱۳۸۴.
- شیرازی، أحمد امین، *البلیغ فی المعانی والبیان والبدیع*، بی جا، مؤسسة النشر الإسلامی، اول، ۱۴۲۲ ق.
- صدر، احمد، *خرم شاهی*، بهاء الدین و دیگران، *دائرة المعارف تشیع*، تهران، نشر شهید محبی، سوم، ۱۳۸۱ ش.
- عبدی، علی، *پایان نامه کارشناسی ارشد، التضمینات القرآنیة فی الشعر الفارسی من القرن السادس الى القرن التاسع*، استاد راهنما: سنگری، محمدرضا، رشته: زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی دزفول، تاریخ دفاع: ۱۳۷۷ ش.
- فاضل هندی، *شرح العینیة الحمیریة*، با مقدمه شیخ جعفر سبحانی، قم، اعتماد، اول، ۱۴۲۱ ق.

- فیض کاشانی، ملامحسن، دیوان شوق مهدی (با مقدمه استاد ناصری دولت آبادی)، قم، نشر بقیة الله، اول، ۱۳۸۲ ش.
- قمی، شیخ عباس، الکنی والألقاب، تهران، مكتبة الصدر، بی تا.
- مرعشی، شرح إحقاق الحق، تعلیق: سید شهاب الدین مرعشی نجفی، تصحیح: سید ابراهیم میانجی، قم، کتابخانه آية الله العظمی مرعشی نجفی، بی تا.
- معظمی، مجتبی، حافظ و مهدویت، تهران، انتشارات آسمان آبی، اول، ۱۳۸۰ ش.

